

Anna Packalen

Vem är rädd för det 'kvinnliga'? Nya roller och gamla förväntningar i modern polsk litteratur

Under den 1989 anordnade katolska episkopat-konferensen, som ägnades den polska ungdomens uppfostran, formulerades bl.a. dessa riktlinjer för flickor: "De unga flickorna skall förberedas först och främst till sin roll som hustru och mor. Deras intellektuella ambitioner skall därför helst inte uppmuntras".¹

Tio år senare, i oktober 1999, gjorde den polske biskopen Tadeusz Pieronek, känd och hyllad för sina progressiva åsikter, följande uttalande: "Idag propagerar man homosexualitet, eutanasi och feminism [...] Jag vill inte påstå att man inte ska sträva efter vissa rättsliga reformer som jämställer kvinnan med mannen. [...] Men alltför radikala krav från sådana grupper skulle kunna hota naturordningen."²

Ja, det råder inget tvivel om att Polen, i början av det nya årtusendet, fortfarande utgör ett patriarkat som stödjer sig på en traditionell uppfattning om rollfördelningen mellan män och kvinnor. Särskilt patriarkatets första bud om att det kvinnliga är medfött och att kvinnans huvuduppgift framför allt är att vara mor, har sedan urminnes tid betecknat kvinnans roll och ställning i det polska samhället. Givetvis påverkas denna ställning också av de kulturella och, inte minst, religiösa koderna i enlighet med vilka särskilt kulten av Jungfru Maria Guds Moder hör till de starkaste nationella symbolerna. Den polska kvinno-moder-symboliken innehåller dessutom ytterligare en specifik komponent, nämligen den i den polska historien och kulturen starkt förankrade och

¹ Cit. efter Maria Janion, *Kobiety i duch inności*, Warszawa 1996, s. 325 [översättningen av både det här och andra av mig citerade stycken är - om inte annat anges - min egen].

² *Tygodnik Powszechny* 21.11.1999, nr 47.

symboliskt laddade bilden av "den Polska Modern" (*Matka-Polka*) som – i likhet med Jesu moder – offerar sitt barn – här för det polska fosterlandet.

Allt detta återspeglas givetvis även i litteraturen. Både i bilden av Moder-Polen och framför allt i den kult som hyllar det för en vanlig kvinna ouppnåeliga jungfru-moder-idealet, kan man också söka anledningen till det restriktiva och återhållsamma sätt på vilket man i den polska litteraturen behandlat och fortfarande behandlar kvinnans kroppsliga och intima sfär med näst intill total avsaknad av rent fysiologiska "spår". Hela den handgripliga "kvinnliga" semantik som förbinds med kvinnans fysiologi (som t.ex. menstruation, missfall, graviditet, förlossning, amning, klimakteriebesvär, ålderskrämpor etc.) finns knappast i polsk prosa vid slutet av 1800- och under större delen av 1900-talet.³ Att skriva öppet om "sådant" gick stick i stäv med uppfattningar inom den polska katolska traditionen, enligt vilken denna fysiologiska dimension länge var och i viss mån fortfarande är tabubelagd till och med i våra dagar – åtminstone i somliga kretsar.

Jag skissar i all korthet denna bakgrund för att visa hur dessa kulturella och sociologiska förväntningar påverkat bilden av kvinnan i litteraturen. Att dessa förväntningar i hög grad gäller även idag visar den debatt som unga polska kvinnliga författares böcker väcker på den litterära arenan.⁴ Denna litteratur är nämligen i färd med att omdefiniera sig själv på ett sätt som ofta inte alls faller manliga recensenter på läppen. Särskilt den kvinnobild som förs fram av unga kvinnliga författare som Izabella Filipiak och Manuella Gretkowska, men också Olga Tokarczuk, Magdalena Tulli, Natasza Goerke m.fl., har ur traditionell synvinkel knappast någon motsvarighet i den tidigare polska litteraturhistorien. Det handlar här inte bara om en motståndshållning gentemot patriarkala

³ Se min artikel: M. A. Packalén, "Uwarunkowania kulturowe literackiego obrazu kobiet w polskiej i szwedzkiej prozie o tematyce wiejskiej z pierwszej połowy XX wieku", *Pamiętnik Literacki*, IBL, PAN, 1999, z. 3, s. 59-70.

⁴ Med det menar jag inte att här gå in i någon feministisk debatt, även om det skulle vara intressant: *feminismen* används fortfarande mer som ett skällsord än begrepp i dagens Polen (här hänvisar jag till vårens häpnadsväckande debatt i ledande polska dagspress – *Rzeczpospolita* – angående den relativt nya kursen *Gender studies* som ges vid Warszawa universitet; särskilt till Agnieszka Kolakowskas famösa inlägg "Feminizm. Brygady politycznej poprawności", *Rzeczpospolita* 29.01.2000).

stereotyper och ett manligt värderande i litteraturen, utan också om det faktum, att dessa unga kvinnliga författare medvetet beträder en tidigare så gott som tabuiserad litterär dimension, nämligen den "kvinnliga sfären" med hela dess breda fysiologiska register.

Reaktionerna på det nya ämnesområdet och sättet att behandla det lät inte vänta på sig. Att de flesta utslagen kom från den manliga kritikerkåren var knappast förvånande. Det var framför allt Izabela Filipiaks roman *Absolutna amnezja* [Total minnesförlust, 1995] som gav upphov till att en ny, quasi litteraturvetenskaplig etikett skapades – med den föraktfulla benämningen *menstruationslitteratur*. Så här skrev nämligen litteraturkritikern Krzysztof Varga om Filipiaks verk: "[...] denna roman kan man verkligen kalla för ett kliniskt fall av 'menstruationslitteratur'. [...] En sådan prägel varken kan eller vill Filipiak förneka. Men enligt min 'mansgris-chauvinistiska' smak är det faktiskt synd, för den sortens ideologi höjer inte på något sätt bokens värde."⁵

Arrogansen och den till och med av kritikern själv hävdade 'mansgris-chauvinistiska' självbelåtenheten i detta uttalande går knappast att ta fel på. Den visar för övrigt tydligt hur långt eller snarare hur *efter* den polska feministiska rörelsen har kommit jämfört med t.ex. USA eller de skandinaviska länderna. Visserligen väckte Kerstin Thorvalls romaner på sin tid ofta kritikernas motvilja (för att nu bara nämna den omskrivna boken "Det mest förbjudna" från 1976). Också den finska författaren Eeva Kilpis böcker avfärdades på 70-talet av den företrädesvis manliga kritiken som "menstruationrealism" – men det var då det. Ingen anständig kritiker i dessa länder skulle nu närmast trettio år senare så lättvindigt våga sätta sin yrkeskunnande på spel på detta sätt.⁶ De polska manliga recensenterna däremot gick utan vidare så långt som till att börja använda den föraktfulla

⁵ Cit. efter: Maria Janion, i: *Kobiety i duch inności*, op. cit., s. 327-328.

⁶ Det betyder inte att det i Sverige inte förekommit stridsdebatter mellan de unga kvinnliga författare och/eller feminister och de manliga litterära styrkorna – här syftar jag bland annat på den heta debatten kring den svenska feministiska antologin *Fittstim* från 1999.

etiketten *menstruationslitteratur* för så gott som merparten av den moderna litteraturen skriven av unga kvinnliga författare. Namnet syftar naturligtvis på att fysiologiska aspekter förekommer i de unga kvinnornas verk. Man kan inte annat än att hålla med litteraturvetaren Magdalena Lengrens nyktra reaktion, då hon för den moderna polska manliga prosan föreslog en motsvarande och lika intetsägande "fackterm", nämligen *pollutionslitteratur*.⁷ Men även bortsett från benämningen *menstruationslitteratur*s etiska värde är den i litteraturkritiska och vetenskapliga sammanhang lika ickeadekvat som den av manliga kritiker flitigt använda svepande etiketten "kvinnlig litteratur": Filipiak, Gretkowska, Tokarczuk, Goerke och Tulli har visserligen samma kön och generationstillhörighet, men i sin världsåskådning och sina narrativa strategier skiljer de sig markant från varandra.

Vad är det då som väcker anstöt i dessa författares prosa? Utan tvivel är det det faktum att alla tar de upp den hittills anständigt förtigna kvinnliga kroppens och det kvinnliga psykets alla livsfaser, med särskilt tyngd på puberteten. Att mogna till vuxen människa utgör sedan urminnes tid ett tacksamt motiv i många litteraturer. Även i den polska litteraturen har den manliga puberteten och mognadsprocessen sin givna plats, medan flickors könsrodnad med den första menstruationen dolts under en anständighetens symbolik och metaforik. Detta för den polska mentaliteten symptomatiska "menstruationstabus" är tydligen lika påtagligt nu som förr. Ett exempel på det kunde man se när primasen Stefan Wyszyński, i sin predikan från den 9 maj 1976, offentligt bannlyste författaren Tadeusz Różewicz's pjäs *Białe małżeństwo* [Vitt äktenskap] som han kallade för "snuslig" och "oanständig"⁸. Problemet gällde bl.a. den femte scenen betitlad "Blod", där

⁷ Cit. efter Aneta Górnicka-Boratyńska, "Odwrotna strona rzeczy czyli dlaczego Izabela Filipiak jest pisarką feministyczną", i: *Od kobiety do mężczyzny i z powrotem. Rozważania o płci w kulturze*, utg. Jolanta Brach-Czajna, Białystok 1997, s. 331.

⁸ [Ms], s. 12; predikan, arkiverad i Warszawas Ärkestift (*Archidiecezja Warszawska*), publicerades aldrig. Den återopas dock av Różewiczforskaren Halina Filipowicz i hennes bok *A Laboratory of Impure Forms: the Plays of Tadeusz Różewicz*, New York 1991.

pjäsens huvudperson, flickan Bianka får sin första menstruation. Till saken hör att det i denna pjäs av Rózewicz finns flera liknande "fysiologiska" scener, eftersom hela pjäsen i sig handlar om frågan till vilken grad biologiska faktorer determinerar eller begränsar våra könsroller.

Det faktum att man i vissa konservativa kretsar ännu vid slutet av 1970-talet ansågs Rózewiczs pjäs vara anstötlig förklarar delvis (om än inte ursäktar) de polska manliga kritikernas hånfulla inställning till detta tema då de i sina texter om den unga prosan använder sig av formuleringar som "att skriva med livmodern" eller – ännu värre – "att skriva med rumpan". Överhuvudtaget är de benämningar som brukas i samband med den nya kvinnliga författargenerationen föga smickrande: "moderna litterära käringar", "våra lättfotade damer", "simpla medelmåttor".⁹ Och detta trots att alla dessa kvinnliga författare idag, trots sin unga ålder (kring trettio), redan är etablerade på den litterära arenan. Man kan därför undra varför etiketten *menstruationslitteratur* överhuvudtaget hänger kvar och hur den överhuvudtaget kunde uppkomma?

Svaret är nog ganska enkelt: dessa författare är unga och de är kvinnor. Dessutom strävar de efter att ge sin egen, alternativa syn på den mänskliga naturen och livserfarenheten. Viktigt i sammanhanget är också att deras kvinnliga litterära hjältar knappast påminner om de enligt de polska stereotypa och traditionellt symboliska mallarna stöpta kvinnogestalerna. Dessa gestalter är också smärtsamt medvetna om hur den traditionella uppfostran, där skolan spelar en mindre smickrande roll, leder unga kvinnor fram genom en ständig process av hjärntvättning vad den traditionella kvinnorollen beträffar till en *total minnesförlust*, såsom Filipiak's roman också heter. En viktig episod i hennes roman är – symptomatiskt nog – firandet av den internationella kvinnodagen. Dagen till ära har en av skolans kvinnliga lärare skrivit en pjäs där hon med ohämmad sarkasm visar fram

⁹ Cit. efter Krystyna Kofta, "Poniżej pasa", *Wprost* 1996, nr 23, s. 100-101.

kvinnans otacksamma öde i ett patriarkaliskt samhälle. Filipiaks budskap men även det ordval som detta budskap framförs på, kan givetvis få inte bara manliga kritiker att sätta kaffet i vrångstrupen. I stället för ordet ”kvinna” använder nämligen Filipiak under resonemangens gång ca femtio gånger det pejorativa ordet ”dupa” som på polska kan betyda både en anatomisk kroppsdel, rumpa eller häck, men även används som starkt nedsättande slangord just för en kvinna, tjej eller flicka. Eftersom ordets dubbla bemärkelse är så gott som omöjlig att återge på svenska, behölls det polska ordet ”dupa” i det nedan stående citatet. I pjäsens sammanhang utgör detta ord dessutom en betydande och symbolisk metonymi:

Av artighetsskäl, vilka numera begagnas alltför sällan, använder man den föräldrade formen kvinna enbart i dokument, för att understryka att det i Polen, liksom i andra länder, finns två kön, varav det ena – till vardags kallat ”dupa” – är föremål för särskild omsorg. Emellertid säger oss det sunda förnuftet [...] att ”dupy” [här i pluralis] och människor utgör två helt motsatta kategorier, vilket hela samhällsutvecklingen bygger på. Däremot vet ingen när den började, denna remarkabla evolution, som varken Darwin eller den Heliga skrift förutsåg.¹⁰

En kvinna, i lärarinnans pjäs konsekvent kallad för ”dupa”, utgör enligt det fortsatta tankeutbytet ”en ontologisk existens” som kräver en ingående beskrivning. En ”dupa” ser nämligen inte fast hon tittar, hon hör inget annat än lösa råd frändiverse pseudoauktoriteter och hon har ingen talan fastän hon gärna håller sig med åsikter. Hennes inflytande på världens skapelse är lika fördolt som ovärderligt. Det som håller henne och hennes gelikar uppe är övertygelsen om att de individuellt kan undkomma den kollektiva kategorins öde genom att låta sig kallas någons fästmö eller fru. De vet mycket väl vad som väntar dem – efter förlovningstiden reduceras de åter till en vanlig ”dupa”, men då åtminstone med tecken på tillhörighet.

Lärarinnan hamnar inte oväntat på mentalsjukhus, fast slutbudskapet står fast: utan ”manlig” tillhörighet är en kvinnlig varelse ingen alls. På så sätt

¹⁰ Izabela Filipiak, *Absolutna amnezja*, Warszawa 1995, s. 150-151, övers. Lennart Ilke.

fråntas alltså kvinnor sin identitet, menar Filipiak. Den polska litteraturvetenskapens *Grand Old Lady*, Maria Janion, analyserar i sin essä "Ifigenia w Polsce" [Ifigenia i Polen] denna scen ur den polska romantiska traditionens perspektiv: enligt henne tar lärarinnan på sig den romantiske poetens roll, d.v.s. den oförstådde och besatte rebellens roll. Den romantiska myten dyker här upp i en feministisk tolkning, konstaterar Janion.¹¹ Om man tar fasta på Janions tanke är flickan Marianna, huvudpersonen i Filipiaks samma roman, alltså något av en rebell. Från början tvångsuppfostras hon nämligen av fadern som en pojke. Detta får dock ett naturligt slut med flickans första menstruation. En talande metafor utgör här även den s.k. *Menstruella Polisen* vars uppgift är att hålla reda på menstruationsföreteelsen i samhället. Menstruation som sådan – påminner Janion i sin essä – utgör ju orenhetens signum, men – på senare tid – även feminismens. I den manliga prosan har den därför alltid framställts antingen i en medicinsk gestalt (som den månatliga galenskapen) eller såsom omringad av fasans demoner i olika symboliska och emotionella konnotationer.¹² Filipiak däremot tar upp och behandlar detta ämne ur kvinnans synpunkt: Marianna kan, så fort hon blir präglad av detta kvinnliga särmärke, inte längre låtsas att vara pojke, hur gärna hennes far än önskar sig det. Samtidigt vet hon också vad som väntas efter att hon beträtt de vuxnas värld: eventuella missfall, aborter, graviditeter, förlossningar – allt detta kommer att göra hennes kropp beroende av institutioner som sjukhus, vårdcentraler, etc., d.v.s. erkända men samtidigt platser där kvinnor inte har någon egentlig makt. Hennes privata sfär kommer att kontrolleras, bl.a. av den *Menstruella Polisen*. Alltså kan hon inte längre vara anonym. Staten bevakar kvinnornas intimitet som på så sätt blir dess givna ägodel. I Filipiaks roman spökar Orwells bud från 1984 fast i smärtsamt sarkastisk feministisk gestaltning. De kritiker som endast sett

¹¹ Maria Janion, "Ifigenia w Polsce", i: op. cit., s. 325.

¹² Ibidem, s. 339.

menstruations-motivet som ett ytligt signum har helt missat romanens utstuderade symboliska budskap.

Här har jag endast tagit upp och citerat Filipiak's roman. Av de nämnda författarna är just Filipiak, men även Gretkowska de mest provocerande. Gretkowskas "demokratisering" av den fysiologiska sfären är också den som är mest ostentativ och konsekvent då hennes kvinnliga litterära hjältar gärna ersätter kaviar med sperma, stoltserar med två klitoris eller masturberar i bårhuset. Författarna skiljer sig dock betydligt vad gäller den narrativa strategin: där Filipiak leker och sammanställer textfragment baserade på olika traditionella genrer och poetiska modeller, verkar Gretkowskas romaner – t.ex. *My zdies' emigranty* [1990], *Tarot Paryski* [Parisisk tarrot , 1993] *Kabaret metafizyczny* [Metafysisk kabaré, 1994] eller *Podręcznik dla ludzi* [Lärobok för människor, 1996] i mycket högre grad eklektiska. Handlingen i dessa bildar ett narratologiskt nät av alla möjliga, skenbart ostrukturerade samtal, diariumer, diskurser, digressioner och/eller quasi-encyklopedisk kunskap där läsaren själv får hitta både huvudtrådar och mening.

Annat är det med Tokarczuk som vid struktureringen av romanernas handlingsförlopp utnyttjar – med litteraturvetaren Jarosław Markiewicz's ord – "hela den gamla litterära orkestern" och "till och med skapar nya instrument".¹³ Men trots den nog så traditionella litterära dräkten har Tokarczuka's roman *E.E.* från 1995, om den unga flickan Erna Elzners fysiska och psykiska mognadsprocess i gränslandet mellan barn- och vuxenvärlden, väckt stor uppmärksamhet, inte minst för att pubertetsmotivet även här spelar en central roll i romanen. Huvudpersonen Erna, begåvad från födseln med parapsykologisk och medial förmåga, förlorar dock denna magiska kraft då hon får sin första menstruation. I och med det mistar hon även en stor del av sin specifika identitet. "Kan hända att arroganta män kommer att kalla denna

¹³ Jarosław Markiewicz, "Stara orkiestra, nowe instrumenty. O 'Prawieku i innych czasach' Olgi Tokarczuk", *Rzeczpospolita* 1996, nr 150.

litteratur kvinnlig” – skriver Markiewicz – ”för faktum är att den fortskrider liksom från köket, från sakristian, överhuvudtaget från en svårfångad sida [...]..”¹⁴

Markiewiczz beskrivning skulle nog kunna gälla även för de andra här nämnda kvinnliga författarna. I deras verk framställs just denna ”svårfångade sida”, d.v.s. denna *kvinnlighet*, med alla dess aspekter och dimensioner, såsom tidlös och universell, även om den ibland hanteras – vilket jag försökt visa i denna korta framställning – med knivskarp sarkasm och stundom chockerande oanständighet. Men dessa skrivande kvinnor visar också att de även besitter en bred kunskap om mannens kropp, ett faktum som går emot kritikernas anklagelser om att författarinnorna bokstavligen vältrar sig i sina egna fysiologiska processer.

Men det är helt klart just denna fysiologiska aspekt som tydligast markerar diskrepansen mellan gamla förväntningar på och nya roller för ”det kvinnliga” i modern polsk litteratur och som tydligen får även de mest luttrade kritikerna att se rött – bokstavligen och i överförd betydelse. De unga författarna både trotsar och modifierar den konventionella kvinnobilden som så länge påverkats av den polska kulturella kodens krav. Enligt den definierades kvinnovärlden främst genom motsatsförhållandet till mansvärlden som den var avhängig av. Men den negativa och avståndstagande reaktion de nya romanerna väcker markerar även och symboliserar det nutida polska samhällets inställning till den nya femininorienterade strömningen. Denna strömning har uppenbart en lång väg framför sig innan den slår genom i ett land där kvinnobilden – paradoxalt nog och all utveckling till trots – fortfarande laddas med traditionellt konservativa innehåll och värderingar.

¹⁴ Ibidem.